

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 3 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2025, pp./ss. 283-310.

İslâmcılık: Kavramsal ve Tarihsel Kökenler

Islamism: Conceptual and Historical Origins

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Arrival Date
04.07.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date
14.11.2025

Son Revizyon Tarihi / Last Revision Date
27.12.2025

Yayın Tarihi / Publication Date
31.12.2025

Nazırhan ŞENER

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Din Sosyolojisi Bilim Dalı.
Ankara, TÜRKİYE.

Prof. Dr. İhsan TOKER

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Sosyolojisi Anabilim Dalı.
Ankara, TÜRKİYE.

SCREENED BY

iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Öz

Bu çalışma, Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'in kuruluşuna uzanan süreçte modern İslâmcılığın ortaya çıkışını kavramsal ve tarihsel boyutlarıyla ele almaktadır. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki geri kalmışlığı ve iç siyasal krizleri, çeşitli ideolojik yönelimlerin gelişmesine zemin hazırlamış; bunlardan biri olan İslâmcılık, toplumsal ve siyasal boyutlarıyla modern bir ideoloji olarak şekillenmiştir. Her ne kadar İslâmcılığın tanım ve kapsamı araştırmacılar arasında farklılık gösterse de bu çalışmada hareketin, hem içe dönük siyasal ve kurumsal İslâmîleştirme çabalarını hem de dışa dönük pan-İslâmîst stratejileri bünyesinde barındıran iki yönlü bir karakter taşıdığı kabul edilmektedir. Çalışma, İslâmcılığın Osmanlı'daki reform ve yenileşme hareketleri çerçevesinde gelişimini özellikle "üç tarz-ı siyaset" bağlamında değerlendirmekte; Yeni Osmanlılar ve Meşrutiyet dönemi İslâmcılarının düşünce ve pratiklerini incelemektedir. Ayrıca Millî Mücadele sürecinde İslâmcıların farklı konumlanışları ve katkıları ele alınarak hareketin siyasal dinamizmi ve değişen stratejileri tarihsel bir bütünlük içinde ortaya konulmaktadır. Metodolojik olarak çalışma, Cumhuriyet'in kuruluşu ile sınırlandırılmış; modern İslâmcılığın temel ideolojik ve siyasal unsurlarının kavramsal çözümlemesine odaklanılmıştır. Bu yönüyle çalışma, İslâmcılığın tarihsel dönüşümü ve çeşitliliğini görünür kılmakta ve modern siyasal ideolojiler arasındaki özgün konumunu vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Modernleşme, İdeoloji, İslâmcılık, Kurumsal İslâmîleştirme.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Şener, Nazırhan - Toker, İhsan. "İslâmcılık: Kavramsal ve Tarihsel Kökenler". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 3/2 (Aralık 2025), 283-310.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18071124>

CC BY-NC 4.0 DEED

Abstract

This study examines the emergence of modern Islamism from the late Ottoman period to the establishment of the Republic, addressing its conceptual and historical dimensions. The Ottoman Empire's decline in comparison to the West and its internal crises gave rise to a variety of political ideologies, among which Islamism developed as a modern ideology with both social and political dimensions. Although definitions of Islamism vary among scholars, this study adopts the view that the movement possesses a dual character, comprising inward-oriented political and institutional Islamization efforts as well as outward-facing pan-Islamist strategies. The study analyzes the evolution of Islamism within the framework of the Ottoman reform movements, particularly through the lens of the "three styles of politics," discussing the intellectual contributions of the Young Ottomans and Islamists of the Constitutional period. It also explores the diverse roles and contributions of Islamists during the Turkish National Struggle, thereby highlighting the political dynamism and shifting strategies of the movement. Methodologically, the study is limited to the early Republican period and focuses on conceptually delineating the fundamental ideological and political components of modern Islamism. In doing so, it sheds light on the historical transformation and internal diversity of Islamism, emphasizing its distinctive position among modern political ideologies.

Keywords: *Sociology of Religion, Modernization, Ideology, Islamism, Institutional Islamization.*

1. GİRİŞ

Modern İslamcılık, günümüzde hem akademik literatürde hem de siyasal-toplumsal tartışmalarda önemli bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Ancak o, tarihsel kökenleri gibi kavramsal sınırları bakımından da oldukça karmaşık ve çok katmanlı bir olgu niteliği taşır. Tarihsel açıdan, İslamcılık 19. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, sosyal ve ekonomik krizlerle karşılaştığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Batı'nın hızlı ilerleyişi karşısında yaşanan geri kalmışlık ve çözülme tehdidi, farklı düşünce ve siyaset tarzlarının şekillenmesine neden olmuş; İslamcılık ise sadece dinî değil, modern siyasal ideolojiler arasında özgün bir yere sahip bir hareket olarak biçimlenmiştir.

Akademik çevrelerde İslamcılığı tanımlamaya yönelik çeşitli yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Kimileri onu tarih boyunca var olan İslam'ın özüne dönüş hareketi olarak yorumlarken, kimileri ise 19.-20. yüzyıllarda şekillenen modern bir siyasî ideoloji olarak ele almaktadır. Bu çeşitlilik, hem kavramsal sınırların hem tarihsel süreçlerin farklı şekillerde yorumlanmasına neden olmakta, İslamcılığın anlaşılma biçimini ve ona yüklenen anlamları doğrudan etkilemektedir. Bu çalışma, İslamcılığı modern bir siyasî ideoloji olarak ele alan yaklaşımdan hareketle, onun doğuş dönemine odaklanmakta ve bu dönemdeki kavramsal yönelimleri tarihsel bağlamı içinde incelemektedir. Söz konusu dönem, modern İslamcılığın ideolojik ve siyasal temellerinin atıldığı, düşünsel yönelimlerin kristalleştiği ve ilk örgütsel biçimlenişlerin ortaya çıktığı bir evre olarak kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışma, İslamcılığın modern bir siyasî ideoloji olarak biçimlenmesini tarihsel gelişmeler, toplumsal dönüşümler ve entelektüel tartışmalar ekseninde değerlendirerek hareketin kuruluş evresine ilişkin mevcut literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın yöntemsel çerçevesi, modern İslamcılığı tarihsel ve kavramsal bağlamı içinde ele almak amacıyla doküman incelemesi ve kavramsal analiz üzerine kurulmuştur. Analiz, konuyla ilgili bilimsel çalışmalar, makaleler ve önceki araştırmalar temel alınarak

yürütülmüştür. Kaynakların seçimi sırasında çalışmanın tarihsel sınırları (Osmanlı'nın son dönemi), kavramsal kapsam ve literatürdeki temsil kabiliyeti gibi ölçütler dikkate alınmıştır. Çözümleme süreci, modern İslamcılığın ideolojik yönelimleri ve tarihsel dinamikleri üzerine tematik kodlama yöntemiyle gerçekleştirilmiş, bu sayede hem kavramsal bütünlük hem de tarihsel çözümleme güçlendirilmiştir. Bu yaklaşımın, araştırmada elde edilen bulguların günümüz tartışmalarıyla ilişkilendirilmesine olanak sağladığı değerlendirilmektedir.

Tarihsel sınır olarak Cumhuriyet'in kuruluşunun esas alınması metodolojik bir tercih olup, bu durum İslamcılığın kuruluş aşamasına odaklanmayı ve bu evreyi ayrıntılı biçimde analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Cumhuriyet sonrası sürecin kapsam dışı bırakılması, sonraki evrelerde ortaya çıkan farklı dinamiklerin bu çalışmanın sınırlarını aşmasından kaynaklanmakta ve araştırma odağının netleştirilmesini sağlamaktadır. Sonuç olarak, çalışma, İslamcılığı yalnızca tarihsel bir olgu değil, aynı zamanda modern siyasî ideolojilerin doğuş dinamiklerini anlamaya yönelik bir çerçevede ele almaktadır. Bu yönüyle, hem literatüre hem de günümüz siyasal düşünce ve pratiklere bir katkı sunmayı hedeflemektedir. İslamcılığın doğuşuna dair yapılacak kavramsal ve tarihsel değerlendirmelerin, alandaki teorik ve ampirik araştırmalar için yeni tartışma başlıkları açma potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışma, tüm etik standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu makalede sunulan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak yazıya geçirilmiştir. Yazarlar, araştırmanın her aşamasında bilimsel bütünlük ve objektiflikten ödün vermemiştir. Ayrıca, bu çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf verilmiştir. Araştırma kaynak taraması ve doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2. MODERN İSLAMCILIĞIN KAVRAMSAL TEMELLERİ

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılın sonlarına doğru ilk toprak kayıplarını yaşamasıyla birlikte içsel olarak yeterlilik ve güven duygularını sorgulamaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa'da bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler orduların yapısını ve savaş stratejilerini köklü biçimde değiştirmiş, Avrupa devletlerinin siyasal ve ekonomik yapılarında yeni biçimlenmelere yol açmıştır. Osmanlı, klasik dönemde sahip olduğu askerî ve ekonomik üstünlüğünü kaybetmeye başlarken, 18. yüzyılda Avrupa'nın gerisinde kaldığını artık kabul etmek zorunda kalmış ve devleti güçlendirerek eski görkemine kavuşturmak amacıyla çeşitli reform girişimlerine yönelmiştir.¹

Literatürde *Osmanlı/Türk Modernleşmesi* olarak anılan bu dönüşüm süreci, genel olarak III. Selim'le başlayıp Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar uzanan tarihî bir hat üzerinde ilerlemiştir. Bu süreçte II. Mahmud dönemi, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet gibi önemli dönüm noktaları yer almaktadır. Başlangıçta Batılı modellerden esinlenerek askerî alanda başlayan yenilikler, zamanla ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlara

¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 10; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 73.

da yayılmış ve devleti köklü biçimde yeniden yapılandırmayı hedefleyen kapsamlı bir projeye dönüşmüştür. II. Mahmud döneminde padişahın öncülüğünde gerçekleşen reformlar, Tanzimat döneminde sivil bürokrasinin etkin rolüyle daha sistematik bir hal almıştır. 19. yüzyıl, eğitim, kültür, hukuk ve ekonomi gibi alanlarda gerçekleştirilen reformların yanı sıra, padişah yetkilerinin sınırlandırılması, bürokrasinin ve merkezî otoritenin güçlendirilmesi, geleneksel yönetim anlayışının değişimi ve anayasal düzenlemeler gibi idarî alanda da önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur.²

Buna karşın, devleti eski gücüne ulaştırma ve toprak kayıplarını önleme amacıyla yapılan bu yenileşme girişimleri istenen sonucu vermemiştir. Siyasal, ekonomik ve kültürel sorunlarla başa çıkmakta zorlanan Osmanlı, Fransız Devrimi'nin rüzgârında yükselen milliyetçilik hareketlerinin de etkisiyle çözülme sürecine girmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rusya'nın pan-Slavist politikaları doğrultusunda Balkan halklarının Osmanlı'dan kopuşları hızlanmış; 1881'de Tunus Fransızların, 1882'de ise Mısır, daha önce Kıbrıs'ı ele geçiren İngilizlerin kontrolünde girmiştir.³ Bu ağır çöküş süreci, Osmanlı aydınlarını çözüm arayışlarına sevk etmiş ve devletin siyasî ve toplumsal birliğinin tamamen yitirilmesini engellemek amacıyla çeşitli ideolojik akımlar ortaya çıkmıştır.⁴ Akçura'nın *üç tarz-ı siyaset* olarak tanımladığı Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık bu dönemin belirgin fikir akımları olarak şekillenmiştir. İslamcı düşüncüyü savunan Osmanlı aydınları, devletin kurtuluşunun Müslüman unsurların güçlendirilmesi ve İslâmî değerlerin yeniden etkin kılınmasıyla mümkün olacağı görüşünü benimsemişlerdir.⁵

2.1. Tanım Meselesi

Yaklaşık 150 yıllık bir geçmişe sahip olan İslamcılık, tanımlanması güç ve üzerinde uzlaşa sağlanamamış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, İslamcılığın tekil ve bütüncül bir siyasal düşünce ya da hareket olarak kurumsallaşmamasından; aksine tarih boyunca farklı toplumsal, entelektüel ve ideolojik çevrelerin bu kavram altında kendilerine yer bulabilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Mustafa Sabri Efendi ile M. Şemseddin Günaltay gibi siyasal ve düşünsel yönelimleri birbirine tamamen zıt iki ismin aynı çatı altında *İslamcı* olarak anılması, hareketin erken dönemlerden itibaren geniş bir yelpazeye hitap ettiğini göstermektedir.⁶ Öte yandan, uluslararası siyasî dengeler, dünya ekonomisinin yapısı, devletlerin kurumsal işleyişi gibi makro düzeydeki parametreler de İslamcı düşünce ve pratiklerin gelişiminde etkili olmuş; İslamcılığı sürekli dönüşen, akışkan ve devinimli bir sürece dönüştürmüştür.⁷

² Rüya Telli - Ayşenur Yılmaz, "Geç Dönem Osmanlı Modernleşmesine Genel Bir Bakış", *Liberal Düşünce Dergisi* 25/100 (2020), 16.

³ Kemal Haşim Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 24-25.

⁴ Ali Babahan, "Modernization and Ideological Divergence Among the Bureaucracy in the Late Ottoman Empire: Suggestion for a New Classification", *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 8 (2021), 24-25.

⁵ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi - Metinler Kişiler I* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 29.

⁶ Hulusi Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2015), 43-45.

⁷ Ercan Yıldırım, *Neoliberal İslamcılık* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 246-247.

Bu denli heterojen ve muğlak bir yapı arz etmesine rağmen İslamcılığı tanımlama yönündeki çabalar eksik olmamış; konu üzerinde çalışan araştırmacılar kendi metodolojik pozisyonlarına uygun operasyonel tanımlar geliştirme yoluna gitmişlerdir.⁸ Örneğin Akdoğan,⁹ İslamcılığı, “İslam’ın temel kaynaklarına dönüşü, zamanın gereklerine göre dinin yeniden yorumlanmasını ve İslam’ın özüne uymayan kavram ve güçlerle mücadeleyi amaçlamak” olarak tanımlarken, Bulaç,¹⁰ bu kavramı, “kültürel, politik ve sosyal önder zümresinin –ki bunlar belli iddia ve taleplerle farklı etkinlik alanlarında ortaya çıkarlar– İslamiyet’in manevî, ahlakî, kültürel ve sosyal değerlerine uygun bir dünyanın kurulmasını sağlamaya çalışmaları ve bu uğurda çeşitli alanlarda ve düzeylerde cehd göstermeleri” şeklinde tarif etmektedir. Türkiye’de belki en sık başvurulmuş en kapsamlı tanım ise Kara’ya aittir. Kara,¹¹ İslamcılığı, “19.-20. yüzyılda, İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim...) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir hareket” olarak tanımlamaktadır. Neredeyse bütün tanımlarda öne çıkan nokta, İslamcılığın İslam’ın yalnızca bireysel ibadetlerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanları da düzenlemeyi amaçlayan bütüncül bir sistem olduğudur. Diğer bir ifadeyle, İslamcılık, dinin toplumsal ve siyasal boyutlarını merkeze alan bir yaklaşımı temsil etmekte; İslam’ı kamusal alanın kurucu ilkesi haline getirmeyi amaçlamaktadır.¹²

Tanımlarda öne çıkan bu yön, Müslüman kimliğinin ötesine geçen ve -cı ekinin taşıdığı tüm olumsuz çağrışımlara rağmen *İslamcı* ifadesinin neden icat edildiğini anlamak açısından da açıklayıcıdır. Zira İslam, yalnızca bireysel ibadetlere ilişkin kurallar sunan bir din olmanın ötesinde, siyaset, hukuk, ekonomi ve kültür gibi toplumsal hayatın tüm alanlarını düzenlemeyi hedefleyen kapsamlı bir öğreti olarak kendini göstermektedir. Bu bakımdan, Müslüman kimliği aslında *İslamcı* olarak tanımlanan kişi ve çevrelerin taşıdığı temel misyonu doğal olarak içermektedir. Ancak, dini yalnızca ibadet düzeyinde yaşayan ve İslam’ın toplumsal-siyasal ilkeleriyle yeterince temas etmeyen geniş kitlelerin varlığı, bu ilkelerin hayata geçirilmesini savunan kesimleri ayrıştırma ihtiyacını doğurmuştur. *İslamcı* nitelmesi, İslam’ı yalnızca bireysel bir inanç ve ibadet sistemi değil, aynı zamanda toplumsal düzeni de şekillendirmesi gereken bir yaşam biçimi olarak benimseyenleri tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır.¹³ İslam’ın dünyaya dair düzenleyici yönüne yapılan vurgu, onu sadece bir inanç sistemi değil,

⁸ Yasin Aktay, “Sunuş”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 17.

⁹ Yalçın Akdoğan, *Siyasal İslam – Refah Partisi’nin Anatomisi* (İstanbul: Şehir Yayınları, 2000), 311.

¹⁰ Ali Bulaç, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 50.

¹¹ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 17.

¹² Isabella Krysa, *The Rise of Islamism in Turkey: Failure of Kemalism or a New Development Alternative?* (Ottawa: Saint Mary University, 2011), 32.

¹³ Şentürk, *Türkiye’de İslamî Oluşumlar ve Siyaset – İslamcılık*, 22.

modern seküler ideolojiler karşısında yer alan bütüncül ve alternatif bir modern siyasal ideoloji olarak da konumlandırırmaktadır.

2.2. İdeoloji ve Modernleşme

Bu çerçevede, iki önemli kavram olan *ideoloji* ve *modernleşme*ye ilişkin kısa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Tıpkı İslamcılık gibi, ideoloji kavramı da oldukça girift bir yapıya sahip olup, bugüne kadar üzerinde genel bir uzlaşa sağlanamamıştır.¹⁴ Tanım üzerindeki tartışmalara girmeksizin, kavrama ilişkin Geertz'in¹⁵ yaklaşımı esas alındığında, ideolojiyi, “fertlerin sosyo-politik çevrelerine bir anlam vermek için yarattıkları veya başkalarından aktardıkları sembolik haritalar veya sembol sistemleri” olarak görmek mümkündür. En yalın ifadeyle bir *dünya görüşü* olarak tanımlanabilecek olan ideoloji, yalnızca mevcut toplumsal düzeni muhafaza etme işlevi görmez, aynı zamanda bu düzenin dönüştürülmesine de hizmet edebilir. Nitekim Heywood'un¹⁶ ifadesiyle, ideoloji, “mevcut iktidar ilişkilerini korumayı, değiştirmeyi veya yıkmayı amaçlayan ve organize bir siyasî eylem için temel teşkil eden, az veya çok tutarlı bir fikirler bütünü” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, ideolojilerin toplumsal değişim süreçleriyle olan ilişkisi, yalnızca değişimin yönüyle değil, bu değişime kimin öncülük edeceği konusundaki varsayımlarla da yakından ilişkilidir. Wallerstein¹⁷ bu duruma işaret ederek, ideolojilerin, değişimin nasıl yönetileceği ve bu sürece kimin liderlik edeceği konusunda uzun vadeli stratejiler geliştiren rakip toplumsal grupların varlığını ön kabul olarak benimsediğini belirtmektedir.

Modernleşme kavramı ise genellikle modern, modernlik ve modernizm gibi kavramlarla birlikte ele alınsa da, bu terimlerle aynı anlama gelmemektedir. Giddens'a¹⁸ göre modernlik, 17. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve zamanla küresel bir etki alanı kazanan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerini ifade etmektedir. Bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu olgu, kendisini geleneğin karşısında ve ona üstün bir pozisyonda konumlandırırmaktadır.¹⁹ Modern kavramı, modernliğe dair bir durum bildiren, *yeni* veya *yeniliği çağrıştıran* anlamına gelirken; modernizm, modernliğin ideolojik boyutunu temsil etmekte ve *yeniliğe bağlılık, geçmişe karşı mesafe* gibi anlamlar taşımaktadır.²⁰ Modernleşme ise, Altun'a²¹ göre, en yalın haliyle modernliğe yönelen süreci, Touraine'in ifadesiyle “eylem halindeki modernliği” ifade etmektedir. Siyasal, ekonomik, kültürel ve toplumsal alanlarda artan farklılaşmalarla özdeşleşen bu süreç, kimi zaman Batı örneği temel alınarak, kimi zaman da Batı dışı toplumların yaşadığı dönüşümler üzerinden tanımlanmaktadır. Nitekim Moore'un modernleşmeyi “geleneksel ya da geri kalmış ülkelerin, ileri teknoloji düzeyine erişmiş ulusal

¹⁴ Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 17.

¹⁵ Clifford Geertz, “Ideology as a Cultural System”, *Ideology and Discontent*, ed. David Apter (New York: Free Press, 1964), 47.

¹⁶ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Nasuh Uslu (Ankara: Liberte Yayınları, 2006), 60.

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi – Bir Giriş*, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy (İstanbul: BGST Yayınları, 2011), 111.

¹⁸ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 9.

¹⁹ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı – Eleştirel Bir Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 20.

²⁰ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Terimler ve Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 317-318.

²¹ Altun, *Modernleşme Kuramı – Eleştirel Bir Giriş*, 19.

birimlerin ekonomik ve diğer yapısal özelliklerini edinme doğrultusunda geçirdikleri çağdaş dönüşümler” olarak tanımlaması, Batılılaşma temelli yaklaşıma örnektir.²² Bu tanım, Smith’in²³ “gelişmekte olan ülkelerin liderleri veya elitlerince izlenen bir seri politika” şeklinde ifade ettiği modernleşme anlayışıyla da örtüşmektedir.

Batı’da modernleşme süreciyle birlikte ideolojiler, geleneksel düşünce kalıplarının yetersiz kaldığı hızlı toplumsal dönüşümleri anlamlandırmak için yeni bilişsel çerçeveler sunmuş, farklılaşan toplumların fikir yapılarını şekillendirmiştir. Devrimlerin yarattığı sarsıntılar sonucunda yön duygusunu yitiren ve yabancılaşan birey için referans kaynağı ve meşruiyet zemini ideolojiler olmuştur. Öte yandan İslamcılığın doğduğu İslam dünyası, 19. yüzyılda henüz Avrupa’daki anlamıyla kapsamlı bir toplumsal dönüşüm ve yapısal farklılaşma yaşamamaktadır. Bu nedenle ideolojilerin oluşumuna zemin hazırlayan maddî-toplumsal koşullardan büyük ölçüde yoksundur. Buna rağmen, ideolojik düşüncenin İslam dünyasında nasıl ortaya çıkabildiği sorusunu, Türköne,²⁴ *kültürel temas* veya *kültürel edinme* olgusu ile açıklamaktadır. Avrupa’nın emperyal gücüyle birlikte yaygınlaşan ideolojilerle tanışan İslam toplumları, bu süreçte milliyetçilik gibi kendilerine yabancı içerikteki fikir akımlarını deneyimlemiştir. Ancak bu etkileşimde, İslam dünyası tarafından devralınan, doğrudan ideolojinin içeriği değil, onun düşünme biçimi olmuştur. Türköne’ye göre, İslamcılık, bu dışsal düşünce biçiminin geleneksel İslamî değerlerle sentezlenerek sistemleştirilmesi sonucu doğmuştur. Bu sentezi kolaylaştıran unsur ise, İslam’ın da tıpkı ideolojiler gibi özellikle siyasî alana dair bilişsel haritalar sunması, birey için anlam ve yön duygusu sağlamasıdır. Toplumsal bütünleşmeyi temin etme açısından da benzer işlevlere sahiptir. Böylece İslamcılık, Avrupa’nın ırk, dil ve kültür eksenli milliyetçiliğine karşılık, din temelli bir siyasî ideoloji olarak ortaya çıkmıştır.²⁵

2.3. Siyasallık

İdeoloji kavramında siyasallık zaten içkin bir nitelik olarak bulunmaktadır.²⁶ Ancak İslamcı ideolojide siyasetin merkezî bir rol üstlenmesi, iki temel nedenle de açıklanabilir. İlk olarak, daha önce de değinildiği üzere İslamcılık, Osmanlı’nın çözülme döneminde devletin bekasına yönelik bir *kurtuluş ideolojisi* olarak ortaya çıkmış; bu durum İslamcı düşünceye baskın bir siyasî karakter kazandırmıştır.²⁷

İkinci neden ise, İslam’da din ile siyasetin tarihsel olarak iç içe geçmiş olmasıdır. Bu durum, özellikle Hristiyanlık geleneğiyle karşılaştırıldığında daha belirgin hale gelmektedir. Hristiyanlıkta kökleri oldukça eskiye dayanan *iki kılıç* öğretisi, dinî ve dünyevî otoritelerin birbirinden ayrılması gerektiği anlayışını temel almıştır. Bu öğretiye göre, Tanrı’nın hakkı

²² Altun, *Modernleşme Kuramı – Eleştirel Bir Giriş*, 22-23.

²³ Anthony David Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev. Ülgen Oskay (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996), 90-91.

²⁴ Mümtaz’er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2003), 22-24.

²⁵ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 235.

²⁶ Giovanni Sartori, “Politics, Ideology and Belief Systems”, *American Political Science Review* 63/1 (1969), 398.

²⁷ Abdülaziz Tantik, *İslamcılığın Arayışı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 193.

Tanrı'ya, Sezar'ın hakkı Sezar'a verilmeli; ruhanî olanla siyasî olan, farklı alanlara ait iki ayrı otorite olarak görülmelidir. Bu anlayış, zamanla Batı'da dinî ve siyasî kurumların farklı hukukî sistemler, örgütsel yapılar ve toplumsal roller etrafında gelişmesine zemin hazırlamıştır. Din, dünyevî alandan belirli sınırlarla ayrılmış ve kendi meşruiyet çerçevesi içinde konumlandırılmıştır.²⁸ Buna karşılık İslam'da bu tür bir ayrım bulunmamaktadır. Şankitî'ye²⁹ göre, İslam'da siyasî otoritenin dinin yapısal bir bileşeni sayılması, tevhid inancının yalnızca Tanrı'nın birliğini değil, aynı zamanda beşerî, maddî ve manevî hayatın da birliğini içermesindendir. Yine Şankitî,³⁰ Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu içinde gelişmesi nedeniyle kendi siyasal ve hukukî sistemini kuramamış olmasına karşılık, İslam'ın Medine'de devlet kurarak emir ve kadılar atadığını, ordular oluşturduğunu ve diplomatik münasebetler yürüttüğünü vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Lewis³¹ de, klasik İslam'da din-devlet ayrımının bulunmadığını belirtir; Arapçada *dinî* - *din dışı*, *ruhanî* - *dünyevî* gibi kavram çiftlerine rastlanmadığını ve laiklik kavramının İslam dünyasında ancak modern dönemde ortaya çıktığını ifade eder. Ona göre, Müslüman toplumlarında siyasal meşruiyetin en sahici biçimini dinî meşruiyet oluşturmaktadır.³² Tarihsel pratikte iktidarın çoğu kez zorla ele geçirilmiş olması her ne kadar dinî ve siyasî alanlar arasında fiilî ayrışmalara yol açmışsa da, fakihlerin geliştirdiği siyaset fıkhi, bu iki alanı uzlaştırma yönündeki düşünsel çabaların sürekliliğini göstermektedir.

2.4. Geniş ve Dar Anlam

İslamcılığın Osmanlı'nın çözülme sürecinde ortaya çıkan modern bir siyasî ideoloji olduğu görüşü genel kabul görmekle birlikte, bazı araştırmacılar bu düşüncüyü daha geniş bir tarihsel çerçevede ele almakta ve Hz. Peygamber dönemine kadar geri götürmektedirler. Erkilet'e³³ göre, İslamcılık yalnızca 19. yüzyılda ortaya çıkan bir ideolojik yönelişi ya da Osmanlı'yı kurtarma girişimini değil, İslam tarihinin her döneminde İslamî değerlerin hayata aktarılmasında yaşanan tıkanmalara karşı ortaya çıkan, meşruiyet krizini aşma yönünde bir duruşun ve buna eşlik eden düşünsel-siyasal çabaların bütünüdür. Erkilet,³⁴ tarih boyunca Hz. Peygamber'in kurumsallaştırdığı bütüncül İslamî modelden sapmalar baş gösterdiğinde bu modeli yeniden inşa etme çabalarını İslamcılık başlığı altında değerlendirmektedir. Bu çerçevede Gazalî ve İbn Teymiyye gibi isimleri dahi geniş anlamda İslamcı gelenek içinde konumlandırmakta, 19.-20. yüzyıllarda gelişen İslamcılığı ise bu kadim çizginin modern dönemdeki bir tezahürü olarak görmektedir.³⁵ Bu yaklaşım, İslamcılığın temel

²⁸ Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 13.

²⁹ Muhammed Muhtar Şankitî, *İslam Medeniyetinde Anayasal Kriz - Büyük Fitneden Arap Baharına*, çev. Muhammet Çelik (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 104.

³⁰ Şankitî, *İslam Medeniyetinde Anayasal Kriz - Büyük Fitneden Arap Baharına*, 105, 112.

³¹ Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, 13-14.

³² Lewis, *İslam'ın Siyasal Söylemi*, 16-18.

³³ Alev Erkilet, *Bir Müslüman İslamcılık, İslam Birliği ve Ümmete Nasıl Bakmalı?* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 16.

³⁴ Erkilet, *Bir Müslüman İslamcılık, İslam Birliği ve Ümmete Nasıl Bakmalı?*, 18.

³⁵ Erkilet, *Bir Müslüman İslamcılık, İslam Birliği ve Ümmete Nasıl Bakmalı?*, 18, 29.

bileşenlerinden olan *İslam Birliği* fikrine dair yorumlarda da kendini göstermektedir. Erkilet'e³⁶ göre, bu ideal, İslam kadar eski bir fikrî sürekliliği temsil etmektedir. Bunun Batı dillerindeki karşılığı olan *Panislamizm* kelimesini makalesinin başlığı olarak kullanan Becker³⁷ de, bu düşüncenin temellerini Hz. Muhammed'in ümmeti kardeşlik zemininde birleştiren söylemine dayandırmakta, ilk halifeler döneminde bu fikrin pratik karşılık bulduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde, aynı adı taşıyan makalesinde Vambéry,³⁸ bu fikrin hacc ibadeti sayesinde somutlaştığını, Mekke ve Medine'deki yıllık buluşmaların Müslümanlar arasında bir birlik duygusu oluşturduğunu savunmaktadır.

Dinin hayatın tüm alanlarına daha kapsamlı biçimde nüfuz etmesi gerektiği fikri, İslamcılığı, Özdalga'ya³⁹ göre de, sadece modern döneme özgü bir olgu olmaktan çıkarmaktadır. Özdalga, diğer bazı dünya dinlerinde olduğu gibi İslam'da da zaman zaman yerleşik uygulamalarda çözümler, yüzeysellik ve bozulmalar yaşandığını, buna karşılık da Kur'an'a ve dinî geleneğe dönüşü savunan grupların ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu eğilimleri sosyolojik düzeyde ele alan Özdalga'ya göre, tarih boyunca, kırsal bölgelerde gelişen heterodoks yönelimlere karşı, kent merkezli ortodoksiye bağlı ulema ve eğitilmiş kesimlerin tepkisi bu süreçlerde belirleyici olmuştur. Benzer bir şekilde, Aktay,⁴⁰ İslamcılıkla ilişkilendirilebilecek düşünce ve tutumların tarihin her döneminde Müslüman toplumlarda bir tür refleks olarak gözlemlenebileceğini ifade etmektedir. Aktay'a göre, tarihteki ilk İslamcı hareketin Mu'tezile olduğunu söylemek bile mümkündür. Kör taklide karşı aklı önceleyen, imanın eylemle tamamlandığını savunan, bireysel iradeye vurgu yapan bu düşünce çizgisi, sonraki birçok tecdit ve ıslah hareketine de ilham vermiştir. Bununla birlikte, tarihsel süreçte ortaya çıkan tüm bu eğilimleri Mu'tezilî gelenek içinde toplamak yanıltıcı olur. Nitekim İslamcı düşüncenin tarihsel köklerini Mu'tezile'nin karşı kutbunda yer alan Ahmed b. Hanbel'e dayandıran yorumlar da mevcuttur.⁴¹

Aktarılan bu görüşlerin gösterdiği üzere, geniş anlamda İslamcılık, İslam tarihi boyunca Moğol İstilaları ve Haçlı Seferleri gibi dış tehditlere ya da içsel yozlaşma, ahlakî çöküntü ve adaletsizlik gibi sorunlara karşı Müslüman toplumlarda ortaya çıkan doğal bir savunma refleksi olarak varlık göstermiştir. İslam'ın tehdit altında olduğu bu tür dönemlerde dinî gayret ve söylemde yaşanan canlanma, modern öncesi dönemin *İslamcı* olarak nitelenebilecek hareketlerinde somutlaşmıştır. Bu çerçevede sorulması gereken, 19.-20. yüzyıllarda gelişen İslamcılığın, kendisinden önceki –Aktay'ın ifadesiyle– *tarihsel İslamcılıklardan* hangi yönüyle

³⁶ Erkilet, *Bir Müslüman İslamcılık, İslam Birliği ve Ümmete Nasıl Bakmalı?*, 24.

³⁷ Carl-Heinrich Becker, "Panislamizm", *Siyasî İslam ve Panislamizm*, der. Mümtaz'er Türköne ve Ümit Özdağ (Ankara: Rehber Yayınları, 1993), 20.

³⁸ Arminius Vambéry, "Panislamizm", *Siyasî İslam ve Panislamizm*, der. Mümtaz'er Türköne ve Ümit Özdağ (Ankara: Rehber Yayınları, 1993), 43.

³⁹ Elisabeth Özdalga, *İslamcılığın Türkiye Seyri - Sosyolojik Bir Perspektif* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 63-64.

⁴⁰ Aktay, "Sunuş", 19.

⁴¹ Yücel Bulut, "İslamcılık, Tercüme Faaliyetleri ve Yerlilik", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 906-907.

ayrıldığıdır. Bu dönemin İslamcılığı neden İslam tarihinin diğer dönemlerinde görülen ıslah girişimlerinden farklı bir kategori olarak değerlendirilmektedir?

2.5. İslam'ın İdeolojileştirilmesi

Her şeyden önce, modern dönemde ortaya çıkan İslamcılığın, kendisinden önceki hareketlerden ayrıldığı temel noktalardan biri, onu doğuran siyasal ve toplumsal koşulların özgünlüğüdür. Tarih boyunca İslam dünyası birçok kez işgale uğramış, savaşlar kaybetmiş ve büyük yıkımlar yaşamıştır. Ancak bu dönemlerde Müslümanlar hiçbir zaman tümüyle bağımsızlıklarını yitirme tehdidiyle karşı karşıya kalmamış, İslam coğrafyasının başka bölgelerinde güçlü ve bağımsız devletler varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılda ilk kez, İslam dünyasının neredeyse tamamının sömürgeleştirilmesi, on iki asırlık İslam tarihinde benzeri görülmemiş bir durumu ifade etmektedir.⁴² Üstelik Müslüman toplumlar bu dönemde yalnızca askerî değil, kültür ve medeniyet düzeyinde de gerileme yaşamış, Batı karşısındaki üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Bu koşullar altında Müslümanlar, Batı menşeli kurum ve kavramlar doğrultusunda kapsamlı yapısal dönüşümleri, hayatta kalmanın zorunlu bir yolu olarak görmüşlerdir. Eski toplumsal düzenin çökmesi ve geleneksel kurumların çözülmesiyle birlikte modern düşünce tarzlarının doğuşu, Karpat'a⁴³ göre, İslam tarihindeki en köklü dönüşümlerden birine işaret etmektedir. İslamcılık da bu bağlamda, söz konusu dönüşüm sürecini İslamî kimliği koruyarak ve dinî referanslarla gerçekleştirme çabasının adı olmuştur. Bu yönüyle o, ideolojik olarak yeniden yapılanmayı ve modernleşme taleplerini bir arada yürütmenin fikrî çerçevesini oluşturmuştur.⁴⁴ 19.-20. yüzyıl İslamcılığı, modernleşmeye muhafazakâr bir direnç değil, modernleşmenin Batılılaşma ile özdeşleştirilmesine karşı *otantik* bir alternatif üretme arayışı olarak şekillenmiştir.⁴⁵

Dinî referanslar çerçevesinde özgün bir modernlik üretebilmenin yolunun, İslam'ın ideolojik düşünce kalıpları içinde yeniden yorumlanmasından geçtiğine inanılmıştır. Bu yaklaşım, klasik dönemlerdeki geleneksel din anlayışından, özellikle de ahiret merkezli dinî motivasyondan belirgin bir kopuşu ifade etmektedir.⁴⁶ İslamcı ideoloji, dini daha çok dünyevî bir perspektiften ele almakta, onu Batılı ideolojilere benzer biçimde kapsamlı bir *dünya görüşü* olarak tanımlamaktadır. Bu süreçte dinin meşruiyet dayanakları da dönüşüme uğramış; din, aşkınlığa değil, rasyonel temellere dayandırılarak savunulmuştur. Kur'an'a, temel ilkeler etrafında bir sistem sunan bir kaynak olarak yaklaşan İslamcılık, dinin toplumsal ve siyasal ilkelerini akıl temelinde yeniden inşa etmeye yönelmiştir.⁴⁷ Klasik dönemlerin durağan yapılarından kaynaklanan tarihsel İslam'ı yetersiz bulan İslamcı söylem, İslam'ın evrensel bir

⁴² Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 64-65.

⁴³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 31.

⁴⁴ Timur R. Khairullin, "Trends in Political Islam: Transition Towards Liberalization", *Herald of the Russian Academy of Sciences* 92/2 (2022), 101.

⁴⁵ Menderes Çınar, *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık* (İstanbul: Dipnot Yayınları, 2005), 32-33.

⁴⁶ Hussein Raja al-Shuqairat - Mohanad Nayef Aldajah, "Islamic Historiography and Modernity: A Systematic Literature Review on the Evolution of Muslim Societies in the Postcolonial Era", *Journal of Islamic Thought and Civilization* 15/1 (2025), 246.

⁴⁷ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 24.

sosyal ve siyasal teori olarak ortaya konulması gerektiğini savunmuştur.⁴⁸ Buna göre, Müslüman toplumların yaşadığı çöküşün nedeni, İslam adına devralınan geleneksel din anlayışında yatmaktadır.⁴⁹ Gerçek İslam ise, siyasetten ahlaka, hukuktan ekonomiye kadar her alanda çağa uygun çözümler sunan bütüncül bir medeniyet projesidir. Ne var ki, tarihsel süreçte bid'atlar, hurafeler, tasavvufi sapmalar, içtihadın dondurulması, saltanat yönetimlerinin ihdası ve şura ilkesinin terk edilmesi gibi etkenler, bu bütünlüğü zedelemiş ve dini tanınmaz hale getirmiştir.⁵⁰

İslamcı düşünceye göre, çağın ihtiyaçlarına yanıt veremeyen tarihsel birikimin geride bırakılması ve dinin aslî kaynaklarına dönülmesi, köklü bir yeniden yapılanmanın ön şartıdır. Bu bağlamda *kaynaklara dönüş* söylemi, geleneğin otoritesinden sıyrılarak esnek ve güncel yorumların önünü açmakta; yeni teorilerin üretimi için elverişli bir zemin sunmaktadır.⁵¹ Aslî kaynaklar öncelikle Kur'an ve hadîs külliyyatını işaret etse de, ihtiyaç duyulduğunda fıkıh literatürü gibi klasik kaynaklardan da seçmeci biçimde yararlanılmaktadır.⁵² Aynı şekilde, İslam'ı akıl temelinde yorumlamaya çalışan bazı klasik düşünürlerin görüşlerine de pragmatik bir yaklaşımla başvurulması, İslamcılığın dünyevî yöneliminin bir yansımasıdır.⁵³ 19.-20. yüzyıl İslamcılığı, sorunlarını bu dünyada konumlandırmakta ve çözüm arayışını da bu dünyevî çerçevede yürütmektedir. Bu özelliğiyle, modern öncesi, ahiret merkezli ve ruhanî İslamî hareketlerden ayrılmakta;⁵⁴ hem doğduğu tarihsel bağlam hem de içerdiği düşünsel yapı itibarıyla modern, ideolojik, dönüştürücü ve –ironik biçimde– önemli ölçüde seküler bir söylem üretmektedir.⁵⁵

19.-20. yüzyıl İslamcılığı, önceki dönemlerdeki benzer hareketlerden içerik bakımından olduğu kadar, modern bir söylem geliştirmesi yönüyle de ayrılmaktadır. Karpat'a⁵⁶ göre, Batı'da onun bu yönü çoğu zaman göz ardı edilmekte ve bir *karanlık çağ ideolojisi* olarak yaftalanmaktadır. Oysa İslamcılık, Roy'un⁵⁷ belirttiği üzere, modernleşmeyi reddeden gelenekçi bir dinî hareket değil, tersine modern dünyanın hem düşünsel hem sosyolojik bir ürünüdür. Karpat'a⁵⁸ göre, geleneksel kıyafet ve sembollerle ifade edilse de İslamcılık, Avrupa tipi bir özgürlük ve değişim projesi niteliği taşımaktadır. Klasik İslam düşüncesinden farklı olarak, Batı'nın seküler ideolojilerini kendisine rakip olarak görmesi onun modernliğini ortaya

⁴⁸ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 28.

⁴⁹ İsmail Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 36.

⁵⁰ Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 59.

⁵¹ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 25, 104.

⁵² Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 50.

⁵³ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 24.

⁵⁴ Abdelwahab el-Affendi, "Sudan'da İslamcılık: Öncesi, Sonrası ve Arası", *Post-İslamcılık – Siyasal İslam'ın Değişen Yüzü*, çev. Emek Ş. Ataman, der. Asef Bayat (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 404-405.

⁵⁵ Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", 41.

⁵⁶ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 23.

⁵⁷ Olivier Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 19, 74.

⁵⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 27.

koymaktadır.⁵⁹ İslamcılar kendi tezlerini başka dinlerle değil, çağdaş ideolojilerle karşılaştırmalı olarak kurmakta ve İslam'ı bu ideolojilere karşı bir alternatif olarak sunmaktadırlar.⁶⁰

2.6. İslamcılığın İki Yüzü

Dinin aslî kaynaklarına dönerek çağın gereklerine uygun içerikler üretme arayışı, İslamcı düşüncüyü hem geçmişle hem de gelecekle ilişkilendirmektedir. Yavuz'a⁶¹ göre, İslamcılık, geleneksel kaynaklardan elde edilen ahlakî-dinî ilkeleri toplumsal yaşamda geçerli kılma yönüyle muhafazakar; toplumu dönüştürme amacıyla ortaya koyduğu siyasal ve sosyal talepler bakımından ise ilerici ve moderndir. Bu ikili yönü nedeniyle Yavuz, İslamcılığı *Janus* yüzlü⁶² bir hareket olarak tanımlar. Kanaatimizce bu benzetme, yalnızca İslamcılığın geçmiş ve geleceğe bakan yüzleri için değil, aynı zamanda içe ve dışa bakan yüzleri için de kullanılabilir. İslamcılık, içeride İslamî değerlerin hukuk, eğitim, ahlak ve ekonomi gibi alanlara hâkim olmasını savunurken; dışarıda dünya Müslümanlarını ümmet bilinci etrafında bir araya getiren bir İslam Birliği idealini benimsemektedir. Ancak bu iki yönlü yapı kimi zaman salt analitik bir ayırım olmayıp, tarihsel örneklerde somutlaşmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid'in dışa dönük İslamcılığına karşın, Yeni Osmanlılar ve onları izleyenler, İttihad-ı İslam idealini benimsemekle birlikte kurumların İslamîleştirilmesini merkeze alan içe dönük bir söylem de geliştirmişlerdir. İslamcı düşüncenin içe ve dışa dönük yönleri arasındaki farkın her zaman basit bir öncelik sorunu olup-olmadığı, Abdülhamid'in içerideki ve dışarıdaki politikalarına bakıldığında açık biçimde anlaşılmaktadır.

Karpat'a⁶³ göre, Abdülhamid'in İslamcı bir politikaya yönelmesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) ardından gündeme gelmiştir. Bu savaşta Rusya'nın Ortodoks Slavları etkilemeye yönelik pan-Slavist propagandası, Balkanlar'ın büyük ölçüde Osmanlı'dan kopmasına neden olmuş, böylece Tanzimat'tan beri sürdürülen Osmanlıcılık ideali ciddi bir darbe almıştır.⁶⁴ Berlin Antlaşması sonrası kaybedilen topraklardan ve Kafkasya'dan gelen Müslüman göçmenler, artık ezici çoğunluğu Müslüman olan Osmanlı nüfus yapısını daha da pekiştirmiştir.⁶⁵ Oluşan yeni demografik tablo ve siyasal koşullar, *din kardeşliği* ve *İslam dayanışması* temalarını siyasal söylemin merkezine taşımıştır. Abdülhamid, bu doğrultuda Müslüman unsurlar arasındaki bağları güçlendirmeye yönelik adımlar atmış, bu bağlamda Arapların devlet yönetimindeki temsiliyetini artırmıştır.⁶⁶ Saygın ulemayı, eşrafı ve tarikat önderlerini İstanbul'a davet ederek istişarelerde bulunması,⁶⁷ merkezî otoritenin güçlendirilmesine paralel olarak ekonomi, eğitim, sağlık, iletişim ve ulaşım gibi alanlardaki

⁵⁹ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 26.

⁶⁰ Roy, *Siyasal İslam'ın İflası*, 59.

⁶¹ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar - Nurcular, Nakşîler, Millî Görüş, AK Parti* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 29.

⁶² Janus: Antik Roma mitolojisinde, bir yüzü geçmişe, diğer yüzü geleceğe bakan çift yüzü bir tanrı.

⁶³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 17.

⁶⁴ Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.23 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 471.

⁶⁵ Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar - Nurcular, Nakşîler, Millî Görüş, AK Parti*, 66.

⁶⁶ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid - Hatıralarım* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1986), 24.

⁶⁷ Özcan, "İttihad-ı İslam", 471.

altyapı yatırımları, onun İslamcılık politikası bağlamındaki icraatları arasında sayılmaktadır.⁶⁸ Bununla birlikte, Abdülhamid, İslamcılık politikasını yalnızca Osmanlı tebaasıyla sınırlamamış, halifelik sıfatını öne çıkararak dış Müslümanları da kapsayacak şekilde genişletmiştir. İslam Birliği kavramı ilk kez Abdülhamid tarafından siyasî bir ideolojiye dönüştürerek uluslararası düzeyde diplomatik bir koz olarak kullanılmıştır. İlk etapta İngiltere ve Fransa ile dostane ilişkiler yürütülürken, İslamcı propaganda daha çok Rusya'yı hedef almıştır.⁶⁹ Halifelik siyaseti, Asya ve Afrika'daki bazı Müslüman liderlerden teveccüh görmüşse de, esas itibarıyla bu makamın uluslararası arenadaki etkinliğini –ironik biçimde– İngilizler artırmıştır. Halifeyi *Müslümanların Papası* olarak gören İngilizler, Müslüman topluluklar üzerindeki etkisinin büyük olduğuna inandıkları halifeden çeşitli siyasî taleplerde bulunmuşlardır. Gerçekte böyle bir güce sahip olmayan Abdülhamid, bunu diplomaside bir manevra unsuru olarak kullanmış, Batılı devletlere karşı zaman zaman halife unvanıyla cihad çağrısı yapma tehdidinde bulunmuştur.⁷⁰

Abdülhamid'in İslamcılığı, hilafet merkezli bir İttihad-ı İslam anlayışıyla dış politikada görünür hale gelirken, içeride Tanzimat'la başlayan Batılılaşma süreci onun iktidarında kararlılıkla sürdürülmüştür. Modernleşmenin özellikle eğitim ve hukuk alanlarında ilmiye sınıfının etkinliğini zayıflatması, Abdülhamid döneminde daha da belirginleşmiş, eğitim sisteminde gerçekleştirmek istediği reformun önünde ayak bağı olarak gördüğü medreselere ve ulemaya karşı olumsuz bir tutum sergilemiştir. Her ne kadar II. Meşrutiyet İslamcılarını da medreselere eleştirel yaklaşmışlarsa da, bunlar bu kurumların ıslahından yana olmuşken, Abdülhamid kimi Batıcılar gibi bu kurumların zamanla tamamen ortadan kalkmasını arzulamıştır.⁷¹ Mardin'e⁷² göre, Osmanlı'da laikleştirme, 1840'lı yıllardan itibaren ilmiye sınıfının pek çok kurumdan dışlanmasıyla başlamış bir süreçtir. İslamî bir görünüm taşımasına rağmen Abdülhamid'in siyaseti de, Karpat'a göre, gerçekte din ile devletin birbirinden ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Dinin devletten, hilafetin saltanattan üstün olduğunu iddia etmekle birlikte Abdülhamid, gerçek otoritesini dünyevî saltanat makamından almış ve bu gücü toplumu dönüştürmek, hatta sekülerleşmeyi hızlandırmak amacıyla kullanmıştır. Onun dönemindeki yargı ve eğitim reformları, meşihat makamının etkisizleştirilmesi gibi uygulamalar, laik işleyişi kurumsallaştıran adımlar olmuştur. Devletin yönetim tekeli elinde kalmak şartıyla din ile devletin farklı alanlara çekilmesi gerektiğine inanan Abdülhamid, ABD'deki yönetim modeliyle de bu nedenle ilgilenmiş görünmektedir.⁷³ Osmanlı'da ve genel olarak İslam tarihinde “Şeriat isteriz!” söylemi, başlangıçta keyfiliğe karşı bir adalet arayışı

⁶⁸ Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar – Nurcular, Nakşiler, Millî Görüş, AK Parti*, 67-68.

⁶⁹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 228.

⁷⁰ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 766-768.

⁷¹ İbrahim Halil Ozan - Mehmet Salih Arı, “II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar”, *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 14.

⁷² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri – 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 307.

⁷³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 767-768.

olarak ortaya çıkmışken, Yeni Osmanlıların İslamcılığında bu talep, laikleştirme yönündeki bu tür uygulamalara karşı bir itiraz biçimini almıştır.^{74 75}

3. MODERN İSLAMCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI

Modern bir siyasî ideoloji olarak İslamcılığın Osmanlı'nın gerileme döneminin hangi evresinde ve kimlerin öncülüğünde ortaya çıktığı konusu, araştırmacılar arasında süregelen bir tartışma alanı olmuştur. Bu konuda literatürde Kuleli Vakası, II. Abdülhamid, Cemaleddin Afganî, Yeni Osmanlılar ya da II. Meşrutiyet gibi farklı dönem ve aktörlerin öne çıkarıldığı görülmektedir. Albayrak'ın,⁷⁶ Kuleli Vakası'nın arkasındaki örgütü ilk İslamcı hareket olarak değerlendirmesi, bu yapının adı, amacı ve niteliği konusundaki belirsizlikler nedeniyle zayıf bir iddia olarak kalmaktadır. Abdülhamid ise genellikle İslamcılığın kurucusu değil, pan-İslamist politikanın uygulayıcısı olarak anılmaktadır.⁷⁷ İslamcılığa kurucu bir figür atfetme eğilimindeki –özellikle Batılı– yazarlar çoğunlukla Afganî'yi işaret etmektedirler. Hatta bazıları ona *Pan-İslamizmin Peygamberi* sıfatını dahi yakıştırmıştır.⁷⁸ Ancak Türköne, bu yaklaşımın metodolojik olarak sorunlu olduğunu belirtmektedir. Batı'daki klasik siyasî fikir tarihi anlayışının, ideolojileri bireysel düşünürlerin fikirleriyle açıklama eğilimi taşıdığını, fakat İslamcılığın bu çerçeveye uymadığını vurgulamaktadır. Çünkü İslamcılık, yenilikleri nassların belirlediği sınırlar içinde İslam'ın temel kaynakları ve tarihî mirasıyla temellendirmeye çalışmaktadır. İslamcı düşünürlerin katkısı, esasen meselelerin ifade biçiminde ve İslam-Batı sentezi arayışında ortaya çıkmaktadır. Bunun dahi önemli bir çaba olduğunu belirten Türköne, İslamcılığın temel meselelerinin Afganî'den önce Yeni Osmanlılarca gündeme getirildiğini savunmaktadır. Ona göre, Afganî, düşünsel altyapısını bu çevreden devralmış olmalıdır. Zira Yeni Osmanlılara kıyasla Afganî'nin düşüncelerinde özgünlük bulunmamaktadır.⁷⁹ Bu bağlamda, Türköne, İslamcılığın doğuşunu Yeni Osmanlılarla ilişkilendirmekte ve bu süreci 1867-1873 yıllarına tarihlemektedir.⁸⁰

Genel kabul gören görüş ise, İslamcılığın esasen 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ortaya çıktığı yönündedir. Bu kanaatin arkasında, İslamcılığın fikirsel bir yönelim olarak tam anlamıyla bu dönemdeki siyasî atmosfer ve özgürlük ortamı sayesinde şekillenebilmiş olması yatmaktadır. Bu bağlamda Kara,⁸¹ İslamcı düşüncenin gerçek anlamda Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra geliştiğini, istibdadın sona ermesiyle İslamcılarının fikirlerini serbestçe

⁷⁴ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 67.

⁷⁵ Kara, II. Abdülhamid'in İslamcılık anlayışını şu sözlerle ifade etmektedir: “Denebilir ki, Abdülhamid dönemi İslamcılığını, ‘Osmanlı hilafetini ve devletini Müslüman unsura yaslanarak ve ondan güç alarak ayakta tutma’ şeklinde özetlenebilecek bir politika belirlemiştir. İzlenen İttihad-ı İslam politikası dışta tutularak Abdülhamid dönemi gözden geçirildiği zaman, orduda ve özellikle eğitim alanında Batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyonun, Batılılaşmanın bu devirde yürütüldüğü görülür.” Bkz. Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 29.

⁷⁶ Sadık Albayrak, *Türkiye’de İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: Risale Yayınları, 1989), 74.

⁷⁷ Şentürk, *Türkiye’de İslamî Oluşumlar ve Siyaset – İslamcılık*, 23.

⁷⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 360.

⁷⁹ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 30-32.

⁸⁰ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 29.

⁸¹ Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 29.

ifade edip yayabildiklerini belirtmektedir. Ona göre İslamcılık, bağımsız bir fikir hareketi olarak, Sıraat-ı Müstakîm dergisinin 14 Ağustos 1908'de yayına başlamasıyla görünür hale gelmiştir; II. Meşrutiyet öncesi dönemde ise fikir akımları henüz belirgin şekilde ayrışmamıştır. Kara, bu dönemi, İslamcılığın *mayalanma dönemi* olarak tanımlar.⁸² Benzer biçimde Tunaya⁸³ da İslamcılığın II. Meşrutiyet'le birlikte gerçek ve tutarlı bir yapıya kavuştuğunu, dönemin dinamik yapısı içerisinde siyasî etkileşimlerle şekillendiğini ve etkili bir siyasî aktöre dönüştüğünü vurgulamaktadır. Mardin⁸⁴ ise İslamcılığın II. Meşrutiyet öncesindeki evresine, 1840'lardan itibaren belirginleşen ama dağınık bir tepki hareketi olarak işaret etmektedir. Her ne kadar İslamcılık müstakil ve yaygın bir fikir akımı halini II. Meşrutiyet döneminde almış olsa da, bu noktada onun öncülerine, özellikle Yeni Osmanlılar çevresindeki fikrî kuluçka dönemine değinmek yerinde olacaktır. Zira Mardin'in⁸⁵ de belirttiği gibi, bugün hâlâ etkili olan pek çok düşünceyi ve İslam'ı devletin temeline yerleştirme çabasını bu harekete kadar izlemek mümkündür.

3.1. Yeni Osmanlılar Hareketi

Proto-İslamcı Yeni Osmanlılar, Namık Kemal, Ali Suavî ve Ziya Paşa gibi Tanzimat ve I. Meşrutiyet döneminde fikir adamı kimlikleriyle öne çıkan isimlerden oluşan bir topluluktur. Meslekî formasyonları itibarıyla tamamı gazeteci-aydın olan bu grup,⁸⁶ klasik ulemadan farklı olarak ya Batı'da ya da Batı tarzı okullarda eğitim görmüştür. Şentürk, belki biraz da bu nedenle, Yeni Osmanlıların dinî bilgi düzeylerini yetersiz bulmakta ve onların kalkıştıkları modern kavramları İslamî referanslarla temellendirme işinin yalnızca dinî ilimlerde derinleşmiş kişilerce başarılabileceğini ileri sürmektedir.⁸⁷ Ona göre, II. Meşrutiyet İslamcılarının önemli bir kısmının ulema kökenli olması, düşünce sistemlerinde Yeni Osmanlılardan daha tutarlı bir yapı kurabilmelerini sağlamıştır.⁸⁸ Bulaç ise hem Yeni Osmanlıları hem de II. Meşrutiyet İslamcılarını kapsayan *ilk İslamcı nesil* içinde, bir kısmının *salt aydın*, bir kısmının ise *ulema-aydın* olarak nitelendirilebileceğini belirtmektedir.⁸⁹ İkincilere örnek verdiği Meşrutiyet İslamcılarının, Kur'an, tefsir, hadîs, kelam, fıkıh gibi ilimlerde derin bilgi sahibi olmaları onları *âlim*; Batı Aydınlanmasının temel kavramlarını kullanmaları ise *aydın* olarak tanımlanabilir kılmaktadır.⁹⁰ *Salt aydın* kategorisine giren Yeni Osmanlılar ise, içtihat seviyesinde olmasalar da İslamî ilimlere dair yeterli bir donanıma ve içtihatlar arasında tercihte bulunabilecek düzeyde bir birikime sahiptirler.⁹¹

⁸² İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 24, 26-27.

⁸³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 19.

⁸⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 91.

⁸⁵ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought - A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (New Jersey: Princeton University Press, 1962), 287.

⁸⁶ Yıldırım, *Neoliberal İslamcılık*, 281.

⁸⁷ Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 66-67.

⁸⁸ Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 37-38.

⁸⁹ Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 51.

⁹⁰ Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 56.

⁹¹ Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", 51.

Yeni Osmanlı aydınlarının karşısında konumlandıkları öteki profil, toplumun İslamî sınırlar içinde kalmasını yalnızca ilmî, manevî ve kültürel faaliyetlerle temin etmeye çalışan geleneksel ulema olmuştur. Klasik dönemde dinî bilgi, büyük oranda bu ulemaya özgülenmiş ve yalnızca bireyden bireye aktarım yoluyla yayılabiliştir. Ancak 1860'ların başında Osmanlı'da basın-yayın faaliyetlerinin artması, bilgiye ulaşımı kolaylaştırmış ve böylece ulemanın bilgi üzerindeki tekeli zayıflatmıştır.⁹² Bu dönemde basın, yalnızca haber iletme aracı olmaktan çıkarak siyasî bir güç ve kamuoyu oluşturma vasıtası haline gelmiştir.⁹³ Avrupa'da fikirler çoğunlukla kitaplar aracılığıyla yayılırken, Osmanlı'da bu işlevi büyük ölçüde gazete yazıları üstlenmiştir. Böylece dinî bilginin sivilleşmesi, demokratikleşmesi ve metalaşması gibi dönüşümler yaşanmıştır. Bu süreci mümkün kılan temel etken ise eğitimdeki yaygınlaşma ve artan okur-yazarlık oranı olmuştur. Genişleyen basın-yayın ortamı, Osmanlı'da kamuoyunun yeni bir olgu olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamış; bu kamuoyu, Yeni Osmanlıların seslendiği ve düşüncelerini ulaştırmaya çalıştığı başlıca mecra haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde, halkçı bir çizgide konumlanan *Basîret* gazetesi, Yeni Osmanlıların yazılarına geniş yer vererek İslamcı düşüncenin taşıyıcısı olmuştur.⁹⁴

Yukarıda ifade edildiği üzere, “Şeriat isteriz!” söylemi, Yeni Osmanlıların dilinde Tanzimat’la başlayan laikleştirici reformlara yönelik bir itirazı temsil etmektedir. Onlar, Tanzimat’ın ruhuna değilse de onu izleyen seküler hukuk düzenlemelerine karşı sert bir duruş sergilemişlerdir. Örneğin Namık Kemal, bu tepkisini, “Elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacatını ifaya kafi bir atıye-i ilahiye var iken o bırakıldı da sekiz on zalim ve cehulun havatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu” sözleriyle ortaya koymuştur.⁹⁵ Dinî bir dil ve yerli bir retorikle kaleme alınan Tanzimat Fermanı, köklü dinî-idarî geleneklerden kopuşun ilk sinyali olarak yorumlanmıştır. Bu kopuşun somut sonuçları ise 17 yıl sonra ilan edilen Islahat Fermanı ile belirginleşmiştir.⁹⁶ Müslim ve gayr-ı Müslim tebaanın statü eşitliğini gündeme getiren *müsavat* meselesi, Yeni Osmanlıların en çok tartıştığı konulardan biri olmuştur. Osmanlı yönetimi, hem ayrılıkçı unsurların “eşitlik yok” tezini boşa çıkarmak, hem de Rusya tehdidine karşı Batı’nın desteğini almak adına bu yola gitmiştir. Ancak zımmî hukukunu temel alan hâkim şeriat anlayışında bu tür bir eşitlik bulunmadığından, gayr-ı Müslimlere Müslümanlarla aynı hakların tanınması, Yeni Osmanlılara göre şeriatın ihlali anlamına gelmektedir. Onlar, bu düzenlemenin eşitlikten ziyade gayr-ı Müslimlere imtiyaz sağladığını düşünerek, Islahat Fermanı’nı *İmtiyaz Fermanı* olarak adlandırmışlardır.⁹⁷

Müsavat meselesi, Tanzimat döneminin büyük ölçüde kanunlaştırmaya dayalı laikleştirme sürecinin temel dayanaklarından biridir. İlk düzenlemelerin ceza hukukunda yapılması sebebiyle, 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunları, Osmanlı hukuk sisteminde

⁹² Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 213.

⁹³ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 360.

⁹⁴ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 217-218.

⁹⁵ İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar II* (İstanbul: MEB Yayınları, 1999), 802.

⁹⁶ Bulaç, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”, 52.

⁹⁷ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 54-56, 60.

laikleşmenin başlangıç belgeleri sayılmaktadır.⁹⁸ Bu süreçte, çok hâkimli mahkemelerin kurulmasıyla yargı alanı da kademeli olarak şer'î mahkemeler aleyhine genişlemiştir.⁹⁹ Bununla birlikte, laik yasaların meşruiyetini sağlamak adına onları şer'î referanslara dayandırma çabası da gözlenmiştir. Nitekim 1858 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun "ulu'l-emre ait tazir yetkisi" ile temellendirilmesi bu tür bir girişimi yansıtsa da, Yeni Osmanlıların bu düzenlemeyi şeriata aykırı bulmalarının önüne geçilememiştir.¹⁰⁰ Batı kaynaklı reformların doğrudan uygulanmasına karşı çıkan Yeni Osmanlılar, şer'î hukukun modern çağın ihtiyaçlarını karşılayabilecek özellikte olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre fıkıh, "ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunmaz" ilkesi gereği, değişen zamanlara uyum sağlayabilecek bir kapasiteye sahiptir.¹⁰¹ Ali Suavî de Avrupa'nın ilerlemesini akıl temelli hukuk yapısına bağlamakta, İslam hukukunun da aynı şekilde akla dayandığını vurgulamaktadır. İslam'da karşılığı bulunan kimi Batılı kavramların seçici biçimde alınabileceğini düşünen Yeni Osmanlılara göre bu yaklaşım, İslam dünyasının geri kalmışlığını aşmasının da anahtarıdır.¹⁰²

İslam toplumlarının geri kalmışlığı, yalnızca Müslüman düşünürlerin değil, Batılı entelektüellerin de tartışma konusu olmuştur. Oryantalist Ernest Renan, yayımladığı bir makalede İslam'ın ilerlemeye engel olduğu ve bu nedenle Müslümanların geri kaldığını öne sürmüştü; başta Namık Kemal olmak üzere birçok isim bu iddiaya karşı reddiyeler kaleme almıştır. Bu dönemde sıklıkla vurgulanan fikir, İslam'ın *mânî-i terakkî* olmadığı, hatta ilerlemeyi teşvik ettiği; esas sorunun Müslümanların İslam'a yeterince uymamaları olduğudur.¹⁰³ Yeni Osmanlılar, Avrupa medeniyetini güçlü kılan unsurların İslam'da bulunduğu inanarak, tarihsel süreçte üzeri örtülmüş kavramları gündeme taşımış ve bunları Batı'daki modern kavramlarla ilişkilendirmişlerdir. Bu çerçevede *usul-ü meşveret* ve *hükümet-i meşruta* demokrasiye, *şura* parlamentoya, *biat* ise seçime denk görülmüştür.¹⁰⁴ Meşrutiyet taraftarı olan bu aydınlara göre, meşrutî yönetim Batı'ya ait değildir; meşvereti emreden İslam'ın gereğidir.¹⁰⁵ Geri kalmışlığın temel nedeni olarak istibdat rejimini gören Yeni Osmanlılar, otoriter yönetimlerle mücadeleyi temel yönelim haline getirmişlerdir.¹⁰⁶ Kanun-u Esasî çerçevesinde anayasal ve parlamenter bir monarşi talep etmiş, hilafet ve saltanata karşı çıkmamışlardır. Eleştirilerini daha çok dinsizlikle suçladıkları Bâb-ı Âli bürokrasisine yöneltmişlerdir.¹⁰⁷

⁹⁸ Abdülhamit Kırmızı, "19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları", *Cogito* 94 (2019), 14.

⁹⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu", *Erdem* 9/27 (1997), 1206.

¹⁰⁰ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 63-64.

¹⁰¹ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 113-114.

¹⁰² Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 118-119.

¹⁰³ Sait Şimşek, "İslamcılık ve Kur'an", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 706.

¹⁰⁴ Yusuf Tekin - Birol Akgün, "İslamcılar-Demokrasi İlişkinin Tarihî Seyri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 653.

¹⁰⁵ Ahmet Ayhan Koyuncu, *İslamcılık ve Demokrasi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 167.

¹⁰⁶ Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 21.

¹⁰⁷ Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 74.

Yeni Osmanlılar her ne kadar sıklıkla İslamcılığın öncüleri olarak anılsalar da, düşünsel çeşitlilikleri onları farklı ideolojik kategorilerle de ilişkilendirmeyi mümkün kılmaktadır. Ortaylı,¹⁰⁸ Yeni Osmanlıların fikir dünyasının modernist İslamcılıktan anayasacı liberalizme, Türkçülükten sosyalizme kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını belirtmektedir. Daha da dikkat çekici olan, bu çeşitliliğin zaman zaman tek bir kişide dahi görülebilmesidir. Nitekim Kuntay,¹⁰⁹ Ali Suavî'deki fikrî çoğulluğa atıfla “bir yığın Suavî” ifadesini kullanmaktadır. Bu çeşitlilik, bazı araştırmacıların onları “İslamcılığı tartışmalı aydınlar”¹¹⁰ olarak nitelendirmesine yol açsa da, birçok modern kavramı İslamcılık bağlamında ilk kez gündeme getirenler oldukları açıktır.¹¹¹ Sonraki dönemlerin düşünsel ve örgütsel yapılarının onların mirası üzerinde gelişmiş olması, hareketin tarihsel önemini ortaya koymaktadır.¹¹²

3.2. Meşrutiyet İslamcılığı

Yeni Osmanlıların düşünsel mirası üzerinde gelişen harekete ilk kez *İslamcılık* adının verilmesi, bu fikrî yönelişin gerçek ve tutarlı bir akım haline geldiği II. Meşrutiyet sürecinde gerçekleşmiştir. Ondan İslamcılık olarak söz eden ilk isim, 1904'te kaleme aldığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesiyle Yusuf Akçura olmuştur. Akçura doğrudan *İslamcılık* demese de, “İslamları hükümet-i mezkûre idaresinde siyaseten birleştirmek”, “Tevhid-i İslam politikası”, “İslamiyet politikası” ve “İslam siyaseti” gibi terkiplerle bu fikre karşılık gelen kavramlar kullanmıştır. Akçura'dan yaklaşık on yıl sonra Ziya Gökalp, 1913 tarihli “Üç Cereyan” adlı yazı dizisinde bu başlıkları yeniden ele almıştır.¹¹³ Kara'nın tespitine göre, İslamcılık kelimesi, onunla aynı anlamda olmak üzere *İslamlık* ve *İslamlaşmak* şeklinde ilk kez Gökalp'in bu yazılarında geçmektedir.¹¹⁴ Bu terimi açıkça kullanan bir diğer isim, 1914'te “İslam'da Dava-yı Kavmiyet” başlıklı makalesiyle Babanzade Ahmed Naim olmuştur. *İslamcı*, *İslamcı-Türkçü* veya *İslamcılık* gibi ifadeleri benimseyen Ahmed Naim, Akçura ve Gökalp'ten farklı olarak bu adlandırmayı eleştirel biçimde kullanmıştır. Görece daha geç bir tarihte, Said Halim Paşa da 1918'de yayımlanan eserine “İslamlaşmak” adını vermiş; bu terimi, İslam'ın inanç, ahlak, toplumsal ve siyasal yönlerini çağın ve çevrenin ihtiyaçlarına göre yorumlayıp uygulama çabası olarak tanımlamıştır.¹¹⁵

İslamcılığın müstakil bir fikir akımı olarak belirginleşmesine koşut olarak bu adla anılmaya başlayan hareket, II. Meşrutiyet sonrasının özgürlükçü atmosferinde diğer siyasî, sosyal ve kültürel hareketler gibi kendisini serbestçe ifade etme zemini bulmuştur. 1908 Jön Türk Devrimi sonrasında yalnızca ilk iki ayda 200'den fazla yayının neşir hakkı elde etmesi ve 1908-09 yıllarında sadece İstanbul'da 353 farklı gazete ve derginin çıkması, dönemin fikir

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 276.

¹⁰⁹ Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2014), 239.

¹¹⁰ Yıldırım, *Neoliberal İslamcılık*, 9, 11.

¹¹¹ Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought – A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, 243.

¹¹² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 276.

¹¹³ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 31-33.

¹¹⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 33.

¹¹⁵ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi – Metinler Kişiler I*, 34-35.

özgürlüğü ortamını yansıtmaktadır.¹¹⁶ Bu ortam, İslam'ı kapsamlı bir siyasî ideoloji olarak ele alan İslamcı yayınlar açısından da verimli bir zemin oluşturmuş;¹¹⁷ modernitenin krizine yanıt olarak İslamcı bir diriliş ve modern bir İslamcılık anlayışının şekillenmesine olanak sağlamıştır.¹¹⁸ İslamcılığın ilk yayın organı *Sıraat-ı Müstakîm* dergisi, Mehmet Akif, Musa Kazım, Babanzade Ahmed Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Ahmed Hamdi Akseki, Şemseddin Günaltay gibi önemli isimleri yazar kadrosunda barındırmıştır.¹¹⁹ İslam dünyasının dört bir yanına ulaşması sayesinde büyük bir etki alanına sahip olan bu derginin yanı sıra, *Beyanü'l Hak*, *Volkan*, *İttihat-ı İslam*, *İslam Mecmuası* gibi yayınlar da İslamcılık düşüncesinin bu dönemde geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan başlıca mecralar olmuştur.

II. Meşrutiyet İslamcıları da, Yeni Osmanlılar gibi usûl-ü meşveretin İslam'a en uygun yönetim biçimi olduğu konusunda genel bir uzlaşa içindedirler. Onların bu bağlamda öne sürdükleri gerekçeler, büyük ölçüde Yeni Osmanlılarınkilerle örtüşmektedir.¹²⁰ İstibdadı geri kalmışlığın, meşrutiyeti ise ilerlemenin temel şartı olarak görmektedirler. Meşrutiyete, *Frenk geleneği* veya *bid'at* olduğu gerekçesiyle bazı dinî çevrelerden itirazlar yöneltilmişse de,¹²¹ dönemin İslamcıları genel olarak meşrutiyeti İslamî bir heyecanla selamlamışlardır. Örneğin Şeyhülislam Musa Kazım, "İslam ve Terakki" adlı yazısında Müslümanların çöküşünü *istibdat kâbusuna* bağlamakta; İslam'ın ilerleme için gerekli tüm ilkeleri, özellikle de *şura-yı ümmet* prensibini içerdiğini belirtmektedir.¹²² Diğer yandan, Mustafa Sabri, "Meşrutiyet Üzerine" adlı yazısında, yönetimleri mutlakiyetçi ve meşrutî olarak sınıflandırmakta; meşrutiyeti, halkla hak temelli bir sözleşmeye dayandığı için daha insanî bulmaktadır.¹²³ Benzer şekilde Said Nursî de meşvereti, insanın sınırlı bilgi ve kudretine karşı sınırsız arzularına bir denge getiren, dolayısıyla zarurî bir yönetim tarzı olarak görmektedir.¹²⁴ Nursî'ye¹²⁵ göre istibdat, zorbalık ve zulmün kaynağı; meşrutiyet ise hem şariatın hem de toplumun saadetine temelidir.

Meşrutiyet taraftarlığı, dönemin İslamcılarını, Abdülhamid'in mutlakiyetine karşı mücadele eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne güçlü bir destek vermeye yöneltmiştir. İttihatçılar da Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konması ve Meclis-i Mebusan'ın açılması için çaba göstermektedirler. Bu süreçte, muhalefet cephesini genişletmek isteyen İttihatçılar, ulemanın ve İslamcıların desteğini almayı önemli görmüşlerdir. İstibdat karşıtlığı, yalnız İslamcıların değil, Osmanlıcılar, Batıcılar ve Türkçülerin de İttihat ve Terakki etrafında

¹¹⁶ Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2011), 142.

¹¹⁷ Doğan Duman, "Türkiye'de İslamcı Yayıncılık", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4-5 (1995), 78.

¹¹⁸ Jan A. Ali, "Modernity, it's Crises and Islamic Revivalism", *Religions* 14 (2023), 15.

¹¹⁹ Fahrettin Gün, *Din, Siyaset ve Laiklik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001), 12.

¹²⁰ Tekin - Akgün, "İslamcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihî Seyri", 654-655.

¹²¹ Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*, 95-96.

¹²² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi - Metinler Kişiler I*, 123-124.

¹²³ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi - Metinler Kişiler II*, 927-928.

¹²⁴ Metin Karabaşoğlu, "Said Nursî", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 285.

¹²⁵ Said Nursî, "Münazarat", *Eski Said Dönemi Eserleri* (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2009), 208-210.

birleşmesine yol açmış, bu da partiyi bünyesinde farklı siyasî eğilimleri barındıran kozmopolit bir yapıya dönüştürmüştür.¹²⁶ II. Meşrutiyet'in ilanı, tüm kesimlerce bir hürriyet devrimi olarak karşılanmış, İttihatçılar özellikle İslamcı dergilerde yoğun övgüye mazhar olmuştur. Sıraat-ı Müstakîm başta olmak üzere birçok yayın organında, İttihat ve Terakki, *mukaddes bir cemiyet* olarak tanıtılmıştır.¹²⁷ Bu teveccühe karşılık İslamcı söylemler, parti programları ve kongre kararlarında giderek daha görünür hale gelmiştir. İttihatçılar mevlit okutmak ve ulemaya dersler verdirmek gibi dinî hassasiyetleri gözeten etkinliklere yönelmişlerdir.¹²⁸ Öte yandan, Akşin'e¹²⁹ göre, parti içinde güçlü bir laik eğilim de mevcut olmuşsa da, İslamcı unsurlar nedeniyle bu pek gündeme getirilmemiştir.

İstibdat karşıtlığı temelinde farklı kesimleri bünyesinde toplayan İttihat ve Terakki, Osmanlı'nın çok-milliyetli yapısına uygun biçimde, II. Meşrutiyet'in ilk döneminde resmî ve üst kimlik olarak *ittihad-ı anâsır* fikrini benimsemiştir.¹³⁰ Bu süreçte henüz Türkçü bir çizgi izlememekte, anayasa ve meclis aracılığıyla Osmanlı birliğini güçlendirme amacını ön planda tutmaktadır.¹³¹ Karpat'a göre, bu süreç, milliyetçilik ya da sekülerizmden çok, İttihatçıların merkezîleştirme politikaları nedeniyle kısa sürmüştür; bu politika, başlangıçta destek veren çevrelerde rahatsızlıklar yaratmıştır.¹³² Partinin Türkçülüğe yönelmesi ise özellikle Libya'nın işgali ve Arnavutların bağımsızlığı sonrasında belirginleşmiştir.¹³³ Tunaya'ya göre, 1911 sonrasında yükselen Türkçülük, İttihat ve Terakki'yi din-devlet ilişkilerinde seküler bir çizgiye çekmiştir. Bu kapsamda meşihat makamının yetkileri sınırlandırılmış, şer'îyye mahkemeleri adliye nezaretine bağlanmış, ilgili düzenlemeler hem parti programına yansımış hem de Meclis-i Mebusan'da yasalaştırılmıştır.¹³⁴ Sekülerleşme yönelimi, özellikle hukuk ve eğitim alanlarındaki düzenlemeler İslamcıların tepkisini çekmiş ve onları İttihatçılardan uzaklaştırmıştır. Başlangıçta büyük umut bağladıkları bu hareketten kopan İslamcılar, Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti gibi muhalefet partilerine yönelerek ve siyasî dernekler kurarak etkili olmaya devam etmişlerdir.¹³⁵ Giderek otoriterleşen İttihatçılar ise, 1916'ya kadar İslamcılıkla Türkçülük arasında sentez kurma çabasını sürdürmüş, bu tarihten sonra ise Türkçülüğe kesin bir yönelim göstermişlerdir.¹³⁶

¹²⁶ Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 70-71.

¹²⁷ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 99-100.

¹²⁸ Kara'dan aktaran Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 72.

¹²⁹ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2000), 35.

¹³⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Gelişmeler* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001), 135.

¹³¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 681.

¹³² Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 682-683.

¹³³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 683-684.

¹³⁴ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 100.

¹³⁵ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 105-106.

¹³⁶ Fahrettin Altun, "M. Şemseddin Günaltay", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 164.

3.3. Millî Mücadele ve İslamcılık

I. Dünya Savaşı'na, İttihatçıların muhalefeti bastırıldığı ve tam denetim sağladığı bir ortamda girilmiştir.¹³⁷ Savaşın kaybedilmesiyle önde gelen İttihatçılar yurtdışına kaçmış, parti ise 1918'deki son kongresiyle kendini feshetmiştir. Ancak bu karar yalnızca İstanbul'daki örgütsel yapıyı sonlandırmış, hareket Trakya ve Anadolu'da varlığını sürdürmüştür. İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını işgale giriştiği süreçte, Anadolu'da 1919-1922 Millî Mücadele dönemi başlamıştır. Bu kritik evrede İslamcılar arasında önemli görüş ayrılıkları yaşanmış; kimileri Saray'ın ve İstanbul Hükümeti'nin yanında yer alırken, kimileri işgale karşı Anadolu'daki direnişi desteklemiştir.¹³⁸ Başarılı olamayacağı düşüncesinden hareketle direnişe karşı çıkanlar, galip devletlerle iyi ilişkiler kurmayı daha az zarara uğramanın yolu olarak görmüşlerdir. Nitekim Saray da, yaklaşan barış görüşmelerinde özellikle İngiltere nezdinde olumlu bir izlenim yaratma stratejisi izlemiştir.¹³⁹ İnalçık'a¹⁴⁰ göre, Padişah ve Damat Ferit hükümeti, İngilizlerin, halifenin İngiliz vesayeti altında Anadolu ve Arabistan'ı kapsayan bir devleti yönetmesine izin vereceği yönündeki vaadine güvenmiş ve bu doğrultuda bir gelecek ummuştur. Bazı İslamcılar, Anadolu'daki direnişe, onun İttihatçılar tarafından yönlendirildiği gerekçesiyle de karşı çıkmışlardır. Saray'ı destekleyen Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti, direnişi İttihatçılıkla itham etmiştir.¹⁴¹ Cemiyetin kurucularından Mustafa Sabri direnişi suçlayan bir bildiri yayımlamış, ayrıca tavrını yeterince sert bulmadığı hükümeti protesto amacıyla Şeyhülislamlık görevinden istifa etmiştir (Şentürk, 2015, 103). Direnişe yönelik *İttihatçı* nitelemesi tümüyle haksız da değildir. Zira İttihatçılar, savaşın kaybı durumunda işgallere karşı bir direniş planlamış ve çeşitli bölgelere gizli mühimmat depoları kurmuşlardır.¹⁴² Yurtdışına kaçan Talat Paşa'nın tavsiyesiyle de, geçici lider olarak Mustafa Kemal Paşa ön plana çıkarılmıştır.¹⁴³ Karpat'a¹⁴⁴ göre, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin büyük kısmı, daha sonra CHP'nin temelini oluşturacak olan eski İttihat ve Terakki şubeleri üzerinden örgütlenmiştir.

Anadolu'daki direnişe destek veren İslamcılar ise, sonraki dönemlerde gösterilen tüm değersizleştirme çabalarına rağmen Millî Mücadele'nin başarısında önemli bir rol oynamışlardır.¹⁴⁵ Anadolu'nun birçok yerinde müftü, âlim, hoca ve şeyhler, vaaz ve konuşmalarıyla halkı direnişe teşvik etmiş, mücadeleye aktif olarak katılmışlardır. Mardin'e¹⁴⁶

¹³⁷ Toby Ewin, "Time to Talk Turkey: The British Naval and German Military Missions to the Ottoman Empire in 1912-14", *The Mariner's Mirror* 109/3 (2023), 368-369.

¹³⁸ Şentürk, *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*, 103.

¹³⁹ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salıhoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 176.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007), 13.

¹⁴¹ Tunaya'dan aktaran Ertan Erol, *Tanrıya Uzak Merkeze Yakın - Meksika ve Türkiye'de Çevre Kapitalizminin Tarihsel Sosyolojisi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020), 129.

¹⁴² Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, 132.

¹⁴³ İsmail Akbal - İsmail Hacıfettahoğlu, "Millî Mücadele Dönemi", *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika*, ed. Adem Çaylak vd. (Ankara: Savaş Yayınevi, 2009), 139.

¹⁴⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 80.

¹⁴⁵ Mehmet Doğan, "Nurettin Topçu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 440.

¹⁴⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 28.

göre, bağımsızlık savaşının genellikle göz ardı edilen bir İslamî dayanağı vardır; özellikle taşrada vilayet yönetimlerine paralel ve halka daha yakın olan dinî yapılar bu süreçte belirleyici olmuştur. Nitekim birçok yerde direniş, doğrudan din adamları tarafından örgütlenmiştir. Bu isimlerden biri olan Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmet Rifat, İstanbul hükümetinin Kuva-yı Milliye aleyhine yayımladığı fetvaya karşılık, 153 müftünün imzasını taşıyan Ankara Fetvası'nı yayımlamıştır.¹⁴⁷ Ulemanın bu süreçteki rolüne dair Orgeneral Kazım Özalp'in "O gayr-ı müsait ahval ve şerait içinde muhterem ulemamız öne geçmiş, münhasıran telkin ve irşat ile iktifa etmemiş, millî kuvvetlerin başında çarpışmışlardır" sözü Kutay¹⁴⁸ tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca, Mehmet Akif ve Eşref Edip gibi İslamcı düşüncenin öncüleri de mücadelede ön saflarda yer almış; vaaz ve yazılarıyla halkı birlik olmaya çağırmışlardır. Özellikle Mehmet Akif'in Kastamonu Nasrullah Camii'nde verdiği ve Sevr Antlaşması'nın sonuçlarını anlattığı vaazı, basılarak doğu illerine dağıtılmıştır.¹⁴⁹

Millî Mücadele döneminde halkı seferber edebilmek amacıyla başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere direnişin askerî liderlerinin İslamî sembol ve kavramlara sıkça başvurdukları görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki din adamlarından halkın dinî duygularını güçlendirecek vaazlar vermelerini istemiş,¹⁵⁰ Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nde yaptığı konuşmada da bu duyguları bizzat kendisi harekete geçirmeye çalışmıştır.¹⁵¹ Aynı doğrultuda, Mehmet Akif'in Ankara'ya davet edilmesi ve İslamcı Sebilürreşad dergisinin Millî Mücadele boyunca Ankara'da yayımlanması dikkat çekicidir. Dergi, maddî destek görmüş ve dağıtımı doğrudan Meclis eliyle gerçekleştirilmiştir.¹⁵²

Mücadele liderlerinin bu süreçte izlediği yöntemler arasında gazete ve dergi çıkarılması, bildiri ve beyannameler yayımlanması, kongre ve cemiyet faaliyetleri ile dinî sembollerden istifade yer almaktadır.¹⁵³ Bu yönüyle Millî Mücadele, hem kurucu kadronun İslamî referanslara yaslandığı hem de Anadolu halkı tarafından bir *inanç müdafaası* olarak algılandığı bir süreç olmuştur.¹⁵⁴ Nitekim Rustow'a göre,¹⁵⁵ bu yeni cumhuriyetin dinî sembollerle örülü bir zeminden doğduğu, yalnızca İstiklal Marşı'nın ilk on mısraından bile anlaşılabilir.

¹⁴⁷ Gotthard Jaeschke, "Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din", çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu Dergisi* 2 (2009), 94.

¹⁴⁸ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972), 383.

¹⁴⁹ Fatma Bostan Ünsal, "Mehmet Akif Ersoy", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 85.

¹⁵⁰ Jaeschke, "Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din", 94.

¹⁵¹ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 32.

¹⁵² Doğan, "Nurettin Topçu", 440.

¹⁵³ Metin Hülagu, *İslam Birliği ve Mustafa Kemal* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 45-61.

¹⁵⁴ Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar - Nurcular, Nakşîler, Millî Görüş, AK Parti*, 68-69.

¹⁵⁵ Rustow'dan aktaran Bulut, "İslamcılık, Tercüme Faaliyetleri ve Yerlilik", 910.

Tablo: Cumhuriyet'e giden süreçte İslamcılığın temel özelliklerinin dönemsel karşılaştırması

Dönem	Öncüler/Aktörler	Fikrî/İdeolojik Vurgular	Yayın Araçları	Siyasî/Sosyal Etkiler
Yeni Osmanlılar (1867-1873)	Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavî vb.	İstibdat karşıtlığı, şeriat ve meşveret temelli yönetim talebi, laikleşme eleştirisi, İslam-Batı sentezi çabaları	Basîret gazetesi, çeşitli yazılar	Kamuoyunun oluşumu, dinî bilginin sivilleşmesi, kültürel dönüşüm
II. Meşrutiyet İslamcılığı (1908-1918)	Mehmet Akif, Babanzade Ahmed Naim, Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kazım, Ahmed Hamdi Akseki vb.	İslamcılığın müstakil fikir hareketi olarak ortaya çıkışı, istibdat karşıtlığı, usûl-ü meşveretin İslamî temelde meşrulaştırılması, İslam-Batı sentezi çabaları	Sıraat-ı Müstakîm, Beyanü'l Hak, Volkan, İttihad-ı İslam, İslam Mecmuası	Özgürlükçü ortam, kamuoyunda görünürlük, fikirlerin yaygınlaşması, İttihat ve Terakki ile ilişkiler, yeni siyasî oluşumlar
Millî Mücadele Dönemi (1919-1922)	Mehmet Akif, Eşref Edip, Börekçizade Mehmet Rifat vb.	İslamî referanslara dayalı direniş, halkın seferberliği, dini sembollerin siyasî kullanımına destek	Sebilürreşad dergisi, vaazlar, beyannameler, bildiriler	Anadolu'da direnişin örgütlenmesi, halk desteği, cumhuriyetin dinî zeminden doğuşu

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışma, modern bir siyasî ideoloji olarak İslamcılığın Osmanlı'nın son döneminde hangi dinamiklerden doğduğunu ve nasıl şekillendiğini kavramsal ve tarihsel bağlamı içinde ele almıştır. İslamcılığın yalnızca dinî bir yönelim olarak değil, aynı zamanda modernliğin bir ürünü olarak sistemli ve kapsamlı bir siyasal ideoloji şeklinde ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Bu yönüyle İslamcılık, hem geleneksel İslamî referansları kullanmış, hem de modern dünyanın sorunlarına bu referanslar ışığında çözümler üretmeye çalışmıştır. Batı karşısındaki gerileme, çöküş ve çözülme sürecinde İslamcılık, Osmanlı aydınları için bir yeniden diriliş fikrini temsil etmiş, bir kurtuluş ideolojisi işlevi görmüştür.

İslamcılığın tanımı konusundaki zorluklara dikkat çekilen çalışmada, bu zorluğun hareketin içsel çeşitliliği ve tarihsel olarak farklı anlamlar kazanması gibi sebeplerden kaynaklandığı belirtilmiştir. Geniş anlamıyla İslamcılık kadim bir öze dönüş çağrısını ifade ederken, dar anlamıyla modern döneme özgü ideolojik bir yapılanmayı temsil etmektedir. Bu ayrım, hem literatürdeki kavramsal çeşitliliği hem de metodolojik yaklaşımı belirleyen bir unsur olarak ele alınmıştır. Aynı şekilde, İslamcılığın modernleşme ve ideoloji kavramlarıyla olan ilişkisi de, onun Batı kökenli siyasal düşünce biçimleri ve fikir yapılarıyla kurduğu karmaşık ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Çalışma, İslamcılığın doğuşunda Yeni Osmanlıların fikrî mirasını, II. Meşrutiyet döneminde ise siyasal ve örgütsel olarak billurlaşma sürecini incelemiş, düşünsel süreklilik ve dönüşüm noktalarını analiz etmiştir. Meşrutiyet İslamcılığı, anayasal yönetimi İslam'la uzlaştırma çabası etrafında şekillenmiş ve birçok düşünür bu dönemde İslamcılık düşüncesine yön vermiştir. Aynı zamanda İttihatçılarla kurulan stratejik ittifak, zamanla ideolojik

ayrışmalara ve yeni pozisyon alıŖlara evrilmiştir. Millî M¼cadele yıllarında da İşlamlıcılığın belirginleştiğİ ve halkın seferber edilmesinde etkin bir rol üstlendiğİ gör¼lmektedir. Anadolu direnişine katılan din adamları, vaaz ve fetvalarıyla Millî M¼cadele'nin meşruiyet zemininin oluşmasında ciddi katkı sağlamış, İşlamlıcı entelekt¼eller propaganda ve yayın faaliyetleriyle m¼cadeleye anlamlı bir destek vermişlerdir. Bu s¼reç, İşlamlıcılığın sadece fikir d¼zeyinde değil, toplumsal d¼zlemde de etkin bir akt¼r olarak kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Modern siyasal d¼ř¼nce tarihinin önemli fikir akımlarından biri haline gelmiş olan İşlamlıcılık, netice itibariyle çok boyutlu bir hareketi ifade etmektedir. Burada, onun kavramsal karmaşıklığını, tarihsel bağlamını ve gelişim evrelerini analiz ederek hem alandaki literat¼re katkı sunmak hem de g¼ncel İşlamlıcılık tartışmalarının kavramsal ve tarihsel k¼kenlerine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Zira İşlamlıcı d¼ř¼nce, g¼n¼m¼zdeki din, siyaset ve toplum ilişkilerini anlamlandırmada hâlâ önemli bir referans çerçevesi oluşturmaktadır. Kamusal meselelere ilişkin kimi tutumlar, Osmanlı d¼nemi İşlamlıcılığının bıraktığı kavramsal miras üzerinden şekillenmekte; “¼mmet bilinci”, “İşlamî kimliğin korunması” gibi temalar çağdaş tartışmalarda merkezî konumunu muhafaza etmektedir. Bu bakımdan, İşlamlıcılığın geçmişteki ideolojik y¼nelimleri, çağdaş İşlamlıcı perspektiflerin anlaşılmasında s¼rekli bir zemin sunmaktadır.

Bununla birlikte, İşlamlıcılığın modernleşme tecr¼besine geçmişte verdiği tepkiler, bug¼n de İşlam d¼nyasında s¼regelen kimlik arayışlarının ve dinî d¼ř¼ncenin siyasal tezah¼rlerinin arka planını aydınlatmaktadır. Her ne kadar post-İşlamlıcı y¼nelimler g¼n¼m¼z toplumsal ve siyasal gerçekleri karşısında tarihsel temaların bir d¼n¼ř¼m¼n¼ ifade etse de, tarihsel miras belirli topluluklar ve akt¼rler i¼in anlamlı bir referans olma işlevini hâlâ s¼rd¼rmektedir. Sosyal adalet, toplumsal eşitsizlik veya k¼resel neoliberal politikaların eleştirisi ekseninde şekillenen s¼ylemler, özellikle politik ve toplumsal kimliğini İşlamî değerler üzerinden inşa eden birey ve topluluklar i¼in önemini korumaktadır. Devlet veya sivil toplum i¼inde İşlamî referanslarla hareket eden akt¼rler, bu s¼ylemleri meşruiyetlerini g¼çlendirmek ve belirli politik hedefleri desteklemek i¼in kullanabilmektedir.

İşlamlıcılığın tarihsel k¼kenleri ile çağdaş d¼n¼ř¼mleri arasındaki ilişkinin daha derinlemesine incelenmesinin, gelecekteki çalışmalara yeni kavramsal imkânlar sunabileceğİ değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, farklı d¼nem ve coğrafyalardaki İşlamlıcı tecr¼belerin karşılaştırmalı olarak ele alınması, hem hareketin i¼sel çeşitliliğini hem de modern siyasal d¼ř¼nceyle etkileşimini daha g¼r¼n¼r kılabilir. B¼ylece, İşlamlıcılığın yalnızca geçmişin ideolojik bir mirası değil, aynı zamanda çağdaş d¼nyayı anlamlandırma bi¼imlerinden biri olarak nasıl d¼n¼ř¼t¼ğ¼ daha kapsamlı bi¼imde anlaşılabilir.

Yazarlık Katkısı: Araştırma çift yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı:

1. Sorumlu yazar: Nazırhan Şener: Kaynak tarama, metodoloji, yorum ve yazma: (%50),
2. Yazar: Prof. Dr. İhsan Toker: Veri iyileştirme, inceleme ve düzeltme: (%50).

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. İhsan Toker danışmanlığında Nazırhan Şener tarafından hazırlanan "İslamcılığın İslamcı Eleştirisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Yazarlar olarak aramızda ve/veya başka kurum ve kuruluşlarla herhangi bir çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

Etik Kurul Beyanı: Araştırma kaynak taraması ve doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

İTHAF / DEDICATION / إهداء

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما تفعله إسرائيل من هجمات تتنافى مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akbal, İsmail - Hacıfettahoğlu, İsmail. "Millî Mücadele Dönemi". *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika*. ed. Adem Çaylak vd. Ankara: Savaş Yayınevi, 2009.
- Akdoğan, Yalçın. *Siyasal İslam – Refah Partisi'nin Anatomisi*. İstanbul: Şehir Yayınları, 2000.
- Akşin, Sina. "Siyasal Tarih (1908-1923)". *Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.
- Aktay, Yasin. "Sunuş". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Albayrak, Sadık. *Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.
- Ali, Jan A. "Modernity, its Crisis and Islamic Revivalism". *Religions* 14/1 (2023), 15.
- Altun, Fahrettin. "M. Şemseddin Günaltay". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Altun, Fahrettin. *Modernleşme Kuramı – Eleştirel Bir Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Al-Shuqairat, Hussein Raja - Aldajah, Mohanad Nayef. "Islamic Historiography and Modernity: A Systematic Literature Review on the Evolution of Muslim Societies in the Postcolonial Era." *Journal of Islamic Thought and Civilization* 15/1, (2025), 240-260.
- Babahan, Ali. "Modernization and Ideological Divergence Among the Bureaucracy in the Late Ottoman Empire: Suggestion for a New Classification". *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 8, (2021), 23-45.
- Becker, Carl-Heinrich. "Panislamizm". *Siyasî İslam ve Panislamizm*. der. Mümtaz'er Türköne, Ümit Özdağ. Ankara: Rehber Yayınları, 1993.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Terimler ve Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Bulaç, Ali. "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Bulut, Yücel. "İslamcılık, Tercüme Faaliyetleri ve Yerlilik". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Çınar, Menderes. *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*. İstanbul: Dipnot Yayınları, 2005.
- Dağlar, Oya. "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2011), 141-159.
- Doğan, D. Mehmet. "Nurettin Topçu". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Duman, Doğan. "Türkiye'de İslamcı Yayıncılık". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4-5 (1995), 77-94.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- El-Affendi, Abdelwahab. "Sudan'da İslamcılık: Öncesi, Sonrası ve Arası". *Post-İslamcılık – Siyasî İslam'ın Değişen Yüzü*. çev. Emek Ş. Ataman. der. Asef Bayat. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Erkilet, Alev. *Bir Müslüman İslamcılık, İslam Birliği ve Ümmete Nasıl Bakmalı?* İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Erol, Ertan. *Tanrıya Uzak Merkeze Yakın – Meksika ve Türkiye'de Çevre Kapitalizminin Tarihsel Sosyolojisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.
- Ewin, Toby. "Time to Talk Turkey: The British Naval and German Military Missions to the Ottoman Empire in 1912-14". *The Mariner's Mirror* 109/3, (2023), 365-369.

- Geertz, Clifford. "Ideology as a Cultural System". *Ideology and Discontent*. ed. David Apter. New York: Free Press, 1964.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Gün, Fahrettin. *Din, Siyaset ve Laiklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Heywood, Andrew. *Siyaset*. çev. Nasuh Uslu. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- Hülagu, Metin. *İslam Birliği ve Mustafa Kemal*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- İnalcık, Halil. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007.
- Jaeschke, Gotthard. "Türk Kurtuluş Savaşında Milliyetçilik ve Din". çev. Aytunç Ülker. *Tarih Okulu Dergisi* 2 (2009), 83-95.
- Kara, İsmail. "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 29-55.
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasî Görüşleri I: Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Kara, İsmail. "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi - Metinler Kişiler I*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi - Metinler Kişiler II*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2021.
- Karabaşoğlu, Metin. "Said Nursi". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Karpat, Kemal Haşim. *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Khairullin, Timur R. "Trends in Political Islam: Transition Towards Liberalization". *Herald of the Russian Academy of Sciences* 92/2, (2022), 100-104.
- Kırmızı, Abdülhamit. "19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları". *Cogito* 94 (2019), 1-17.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan. *İslamcılık ve Demokrasi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Krysa, Isabella. *The Rise of Islamism in Turkey: Failure of Kemalism or a New Development Alternative?* Unpublished Thesis of the Degree of Master of Arts in International Development Studies. Ottawa: Saint Mary University, 2011.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Sarıklı İhtilalci*. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2014.
- Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1972.
- Lewis, Bernard. *İslam'ın Siyasal Söylemi*. çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought - A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. New Jersey: Princeton University Press, 1962.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri - 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Nursi, Said. "Münazarat". *Eski Said Dönemi Eserleri*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2009.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu". *Erdem* 9/27 (1997), 1201-1208.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid - Hatıralarım*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1986.
- Ozan, İbrahim Halil - Arı, Mehmet Salih. "II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar". *Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 1-21.

- Özcan, Azmi. "İttihad-ı İslam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23/470-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdalga, Elisabeth. *İslamcılığın Türkiye Seyri - Sosyolojik Bir Perspektif*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Roy, Olivier. *Siyasal İslam'ın İflası*. çev. Cüneyt Akalın. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Sartori, Giovanni. "Politics, Ideology and Belief Systems". *American Political Science Review*, Vol. LXIII, Marc 1969.
- Smith, Anthony David. *Toplumsal Değişme Anlayışı*. çev. Ülgen Oskay. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996.
- Sungu, İhsan. *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar II*. İstanbul: MEB Yayınları, 1999.
- Şankitî, Muhammed Muhtar. *İslam Medeniyetinde Anayasal Kriz - Büyük Fitneden Arap Baharına*. çev. Muhammet Çelik. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Şentürk, Hulusi. *Türkiye'de İslamî Oluşumlar ve Siyaset - İslamcılık*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2015.
- Şimşek, Sait. "İslamcılık ve Kur'an". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Tantik, Abdülaziz. *İslamcılığın Arayışı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Tekin, Yusuf - Akgün, Birol. "İslamcılar-Demokrasi İlişkinin Tarihî Seyri". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Telli, Rüya - Yılmaz, Ayşenur. "Geç Dönem Osmanlı Modernleşmesine Genel Bir Bakış". *Liberal Düşünce Dergisi* 25/100 (2020), 9-35.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasî Gelişmeler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Türköne, Mümtaz'er. *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2003.
- Ünsal, Fatma Bostan. "Mehmet Akif Ersoy". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce - İslamcılık*. ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Vambéry, Arminius. "Panislamizm". *Siyasî İslam ve Panislamizm*. der. Mümtaz'er Türköne, Ümit Özdağ. Ankara: Rehber Yayınları, 1993.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi - Bir Giriş*. çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy. İstanbul: BGST Yayınları, 2011.
- Yavuz, Hakan. *Modernleşen Müslümanlar - Nurcular, Nakşîler, Millî Görüş ve AK Parti*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Yıldırım, Ercan. *Neoliberal İslamcılık*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Zürcher, Erik Jan. *Millî Mücadelede İttihatçılık*. çev. Nüzhet Salihoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.